

TARIX, ETNOQRAFIYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2023.1.94>

UOT 94

XVII-XVIII ƏSR SƏFƏVİ TARİXİNƏ DAİR OSMANLI NARRATİV MƏNBƏLƏRİ

Zülfüyə VƏLİYEVƏ ÖNLEN*

Açar sözlər: Osmanlı imperiyası, Səfəvi dövləti, narrativ mənbələr, osmanlı vəqanüvisləri, osmanlı səfirləri

XÜLASƏ

XVII əsrin sonu - XVIII əsrin əvvəllərində Şimali Qafqaz və Azərbaycan əraziləri uğrunda Osmanlı-Səfəvi-Rusiya dövlətləri arasında aparılan siyasi-iqtisadi mübarizələrə dair Qərb və Şərq ölkələrində həm hadisələrin baş verdiyi dövrlərdə, həm də daha sonrakı əsrlərdə xeyli sayda əsər qələmə alınmışdır. Dövrün tarixi mənbələri arasında müsəlman-Şərq ölkələrindən biri olan Osmanlı dövlətinin vəqanüvis və elçilərinin əsərləri də mühüm yer tutur. Türkiyə tarixçiləri tərəfindən geniş tədqiq olunan Osmanlı tarixi mənbələri təəssüflər olsun ki, keçən əsrdə ölkəmizdə mövcud olan kommunist siyasi rejiminin təzyiqləri nəticəsində Azərbaycan tədqiqatçıları tərəfindən az araşdırılmışdır. Məhz elə buna görə də XVII əsrin son rübünə və XVIII əsrin əvvəllərinə aid Osmanlı narrativ mənbələri məqalədə toplanmış və onlar yerli tədqiqatçıların nəzərinə təqdim olunmuşdur. Məqalədə doqquz Osmanlı vəqanüvisi - Abdi Əfəndi, Dəstari Saleh Əfəndi, Fəraizadə Mehmed Səid Əfəndi, İsmayıl Asım Əfəndi, Mehmed Raşid, Mustafa Nuri Paşa, Mehmed Sübhi Əfəndi, Silahdar Fındıqlılı Mehmed Ağa, Şəmdanizadə Fındıqlılı Süleyman Əfəndi və üç Osmanlı səfiri - Dürri Əfəndi, Kiçik Arutin Tamburi, Kırımlı Mustafa Rahmi Əfəndi haqqında və onların əsərləri barəsində geniş məlumat verilmişdir. Səfir və vəqanüvislərin əsərlərinin bir çoxu yazıldığı dövrdə sultanın icazəsi ilə nəşr edilmişdir. Bu durum Osmanlı sultanlarının onlara verdiyi önəmi göstərməsi baxımından diqqətəlayiqdir. Dürri və Arutin Əfəndi kimi müəlliflərin əsərlərinin yazıldığı dövrdə xaricdə, xüsusən də Fransada nəşr edilməsi isə Şərq ölkələrində baş verən siyasi hadisələrə Qərb ziyalılarının marağını əks etdirməsi baxımından əhəmiyyətli faktlardan biridir.

Giriş

Tarixdə baş verən bir sıra hadisəyə riyazi nəzəriyyələr aspektindən baxdıqımızda demək olar ki, ictimai-sosial proseslər riyaziyyatçı-filosofların fikirlərinin doğruluğunu təsdiqləyir. XVII-XVIII əsrlərdə Dünya tarixində və eləcə də Azərbaycan tarixində iz qoyan mühüm siyasi hadisələrə fransız riyaziyyatçısı, filosofu Anri Puankarenin “Kəpənək effekti” teoremi və ya Edvard Norton Lorenzin “Xaos nəzəriyyəsi” fonunda yanaşdıqımızda həqiqətən də “Amazon meşələrindəki bir kəpənəyin qanad çırpmasının ABŞ-da fırtınaya səbəb ola biləcəyi” fikrini qəbul etməmək mümkün deyil. Belə ki, qeyd olunan əsrlərdə Qərbdə siyasi-fəlsəfi düşüncələrin inkişafı burjua inqilabları ilə və siyasi idarəetmə sistemlərinin dəyişməsi ilə nəticələnmişdir. Şərqdə və regionumuzda isə Səfəvi dövlətinin süqutu, yeni bir sülalənin hakimiyyətə keçməsi ilə başa çatmışdır. Bu dövr həm də İslam aləmində digər əhəmiyyətli güc olan Osmanlı dövləti ilə Qərb ölkələri və Rusiya arasında qurulan ticari-iqtisadi münasibətlərlə və ardı-arası kəsilməyən müharibələrlə səciyyəvidir. “Kəpənək effekti” teoremi ilə

* AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqişünaslıq İnstitutu, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: veliyevaz@gmail.com

regionda baş verən siyasi hadisələri analiz etdiyimizdə bunu demək mümkündür ki, XVI əsrdən etibarən Qərbdə renessansın təsiri ilə uzun müddətdən bəri davam edən siyasi, mədəni, iqtisadi inkişafın “əks-sədəsi” Şərqlə - Osmanlı və Səfəvi dövlətlərinə məhz bu əsrlərdə bağlanan ticari müqavilələrin paralelində ortaya çıxan siyasi-hərbi toqquşmalarla gəlib çatmışdır.

Ticarət müqavilələr, kapitulyasiyalar yeni iqtisadi münasibətləri tənzimləmiş olsa da Qərb tacirlərinə verilən imtiyazlar eyni zamanda bir sıra siyasi problemlərin meydana çıxmasına da şərait yaratmışdır. Məsələn, Habsburqlarla apardığı mübarizədə Fransanın Osmanlı dövləti ilə yaxınlaşması, ticari və siyasi ittifaq qurması xristian birliyinin pozulmasına və beləcə Osmanlı dövlətinin Habsburqlara qarşı müəyyən zəfərlər əldə etməsinə imkan vermişdir (13, s.119-125). Bunun qarşılığında isə Habsburqlar və daha sonra Venetsiya krallığı Səfəvi dövləti ilə siyasi-diplomatik münasibətlər qurmağa cəhd etmişdir (35, s.181; 36, s.277-315). Digər tərəfdən yeni inkişaf etməkdə olan Rusiya çarlığı da Osmanlı dövlətinin hakim olduğu Krım və Şimali Qafqaz ərazilərini öz hakimiyyəti altına keçirmiş və regionda yalnız Osmanlı dövlətini deyil, həm də Səfəvi xanədanlığını da sıxışdırmağa başlamışdır (27, s.47-62; 45). Osmanlı sultanları və Səfəvi şahları Qərb hökmdarlarının, rus çarlarının öz hədəf və məqsədlərini həyata keçirmələri qarşısında maneə yaratmaları səbəbi ilə Qərb-Şərq qarşıdurmasının ilk cərəyan etdiyi ərazilər də məhz bu dövlətlərin coğrafiyaları olmuşdur (15, s.7-32). Qafqaz əraziləri uğrunda aparılan mübarizə Rusiya, Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında 1828-ci ilə qədər davam etmişdir. Ümumiyyətlə, XVII əsrin sonu-XVIII əsrin əvvəllərində cərəyan edən hadisələri analiz etdiyimiz zaman bu dövrü Azərbaycan ərazilərinin parçalanmasının başlanğıcı kimi də adlandırmaq mümkündür. Tarixdən də bildiyimiz üzrə 1722-1735-ci illərdə Rusiya-Səfəvi-Osmanlı dövlətləri arasında baş verən müharibələr və bağlanan müqavilələr (17, s.29-37) nəticəsində Azərbaycan əraziləri hər üç dövlət arasında paylaşılmış və son nəticədə Azərbaycanın şimal əraziləri 1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsi ilə Rusiyanın hakimiyyəti altına keçmişdir. Osmanlı dövləti isə öz sərhədlərinə çəkilmək məcburiyyətində qalmışdır. Yəni ədəbi bir ifadə ilə desək, XVI əsrdə İtaliyada – ümumilikdə Qərbdə mədəni yüksəlişin “qanad çırpışı” Şərqlə fırtınalara səbəb olmuşdur.

Dövrün siyasi-mədəni hadisələrini əks etdirən əsərlər baxımından da qeyd etməliyik ki, renessansla başlayan elmi-mədəni inkişaf fonunda dünyanın bir çox yeraltı və yerüstü sərvətlərinə sahib olan ərazilərinin Qərb dövlətləri tərəfindən işğal edilməsi nəticəsində ortaya çıxan hərbi qarşıdurmalar və eləcə də renessansın öz-özlüyündə ehtiva etdiyi maraqlı hadisələr Qərb və Şərq ziyalılarının daim diqqət mərkəzində olmuş və xeyli sayda tarixi mənbə ilə yanaşı tədqiqat işləri də aparılmışdır. Şimali Qafqaz və Azərbaycan əraziləri uğrunda aparılan mübarizələr və iqtisadi münasibətlərlə bağlı mənbə və tədqiqat işləri də kifayət qədər çoxdur. Mənbələrin və tədqiqat işlərinin çoxluğu isə onların bir araya toplanması və qruplaşdırılması zərurətini yaratmışdır. Bir çox cəhətdən maraqlı olan bu dövrün mənbələrinin öyrənilməsi, analiz edilməsi Azərbaycan tarixinin tədqiqi baxımından da zəruridir. Qeyd edilməlidir ki, dövrün mənbələri haqqında aparılan tədqiqat işləri əsas iki istiqamətdə hazırlanmışdır:

1. Tarixi mənbələrin tərcüməsi və tədqiqi.
2. Dövrün siyasi, hərbi, iqtisadi və mədəni münasibətlərinin araşdırılması.

Tədqiqat işlərini eyni zamanda ölkələr üzrə - Türkiyə, İran, Azərbaycan, Rusiya və Qərb ölkələri şəklində də beş qrupa ayırmaq mümkündür. Bunu da qeyd etməyə dəyər ki, dövrün narrativ və xronoloji mənbələrinin tərcüməsi, tədqiqi baxımından Osmanlı mənbələri və müasir Türkiyə tarixçilərinin tədqiqatları öz zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Vəqanüvislərin əsərlərinin, təhrir dəftərlərinin transliterasiyası, tərcüməsi və tədqiqi sahəsində aparılan sanballı araşdırmalar Osmanlı dövləti tərəfindən fəth edilən ərazilərdə bürokratik quruluşun, iqtisadi münasibətlərin və eləcə də, bu ərazilərdəki demoqrafik strukturun müəyyənləşdirilməsinə yardım edir. Osmanlı mənbələri - salnaməçilərinin əsərləri, dövlətin maliyyə-vergi reyestrləri, arxiv sənədləri, səyyahların, elçilərinin qeydləri və eləcə də Türkiyə tarixçilərinin tədqiqatları XVII əsrin sonu - XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi baxımından da başlıca əhəmiyyət kəsb edir. Elə bu səbəblə də Osmanlı narrativ mənbələri ilə əlaqəli ilk məqaləmizi Osmanlı vəqanüvislərinin əsərləri haqqında hazırladıq. Bunu da qeyd etmək istərdik ki, XVII-XVIII əsrə aid Osmanlı mənbələri İran və Hindistan

tarixi qaynaqlarına nisbətdə müasir Qərb tarixçiləri tərəfindən daha az tədqiq olunmuşdur. Xüsusilə bu dövrə aid əsərlər yazan L.Lokkart öz tədqiqatlarında demək olar ki, Osmanlı mənbələrindən istifadə etməmişdir. Lakin bu durumu bildiyinə görə o, “Nadir Şah” adlı əsərinin sonunda Osmanlı mənbələrinin tədqiq edilməsi zərurətindən bəhs etmişdir (15, s.525-526). Həm Qərb, həm də əvvəlki Sovet məkanında Osmanlı mənbələrinin az tanınması və tədqiqi səbəbi ilə onların araşdırılıb elmi mühitə təqdim olunması ehtiyacı yaranmışdır. Daha sonrakı məqalələrimizdə yuxarıda adları qeyd olunan digər ölkələrin mənbə və tədqiqatları toplacaq və onlar haqqında lazımi məlumatlar veriləcəkdir. Hal-hazırkı məqalədə isə XVII əsrin sonu - XVIII əsrin əvvəllərində yaşayan və Osmanlı sarayında fəaliyyət göstərən on iki Osmanlı müəllifinin - vəqanüvislərin, elçilərin əsərləri və onlarla əlaqədar Türkiyə tarixçilərinin qeydləri, şərhləri təqdim edilmişdir.

I. XVII əsrin sonu - XVIII əsrin əvvəllərində Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinə dair Osmanlı vəqanüvislərinin əsərləri

Osmanlı vəqanüvislərinin əsərlərindən bəhs etməzdən əvvəl qeyd etməliyik ki, 600 illik Osmanlı xanədanlığı dövründə vəqanüvislik vəzifəsi müəyyən tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Belə ki, başlanğıcda “vəqayi-nüvis”^{*} olan şəxslər yalnız salnaməçi kimi tarixi hadisələrin xronoloji qeydiyatını aparmışlar. Bir müddət sonra isə həm hökmdarın, həm də dövlətin bir çox məsələləri ilə yaxından maraqlanan müxtəlif vəzifələri icra edən əhəmiyyətli şəxslərin hadisələrlə əlaqədar qeydlərə öz əlavə təsvirlərini yazması bu vəzifəni modern tarixçilik məfhumuna daha çox yaxınlaşdırmışdır. Nəticədə isə bu vəzifə adı “vəqanüvis” kimi adlanmağa başlanmışdır. Məsələn, XVI əsrin ikinci yarısında yaşayan Talikzadə Mehmed Sübhi ilə XVII əsrin ilk yarısında ədəbi xarakteri ilə səciyyəli yarı-rəsmi tarixçilik sayılan salnaməçiliyin son nümayəndəsi İbrahim Mühləmi və dövrün məşhur münşilərinə biri Nərgisi “vəqanüvis” adlanmışdır. Ümumiyyətlə, Osmanlı dövlətində rəsmi tarixçiliyin dövlət vəzifəsi kimi təyin edilməsi məsələsi XVIII əsrin əvvəllərinə - Amcazadə Hüseyn Paşanın sədrzəmliyi dövrünə təsadüf edir (14, s.457). Məqalədə XVII əsrin sonu – XVIII əsrin əvvəllərində Osmanlı vəqanüvisləri tərəfindən yazılan bir neçə əsər əks olunmuşdur. Bu əsərlər aşağıdakılardır:

1. *Abdi Əfəndi (doğ.? – öl: ≈ h.1178/m.1764-cü il) - “Târix-i sultan Mahmud xan ibn sultan Mustafa xan”*: Abdi Əfəndi haqqında məlumat az və qarışıqdır. Belə ki, onun yaşadığı dövrdə eyni ad daşıyan bir neçə müəllifin olması həmin əsərin hansı yazıçıya aid olduğuna dair şübhələr yaratmışdır. Əldə edilən məlumatlar əsasında isə Abdi Əfəndinin Osmanlı padşahı sultan III Əhmədin (m.1703-1730) möhürdarı olduğu və bir neçə dəfə rəisülküttab vəzifəsini icra etdiyi təxmin edilir (22, s.73). Ölüm tarixi ilə əlaqədar da fərqli iddialar mövcuddur. Məhz bu səbəblərlə tədqiqatçı Hakan Yılmaz Topqarı Saray Muzeyi Arxivində təsadüfən qarşılaşdığı materiallar əsasında hazırladığı məqaləsində iki osmanlı salnaməçisi – Abdi və Dəstari haqqında maraqlı məlumatlar verməklə qeyd olunan müəlliflərin şəxsiyyətlərinin dəqiqləşdirilməsinə səy göstərmişdir. O, tədqiqatları əsasında bildirir ki, salnaməçinin əsl adı - Kəvakibzadə Əbdülbaki[†] olmuşdur. Sultan Mahmudun İran səfərlərini, eləcə də o dövrdə baş verən siyasi hadisələri yaxından müşahidə edərək öz tarixi əsərini yazan Əbdülbaki eyni zamanda elm və dövlət xadimləri arasında “Abdi” adı ilə şöhrət qazanan şair idi. Vəqanüvis Abdi-Əbdülbaki həm də sultan I Mahmud dövründə h. 10 zilqəddə 1143-27 - şaban 1144-cü il (m.17 may 1731-24 fevral 1732-ci il) tarixləri arasında, on ay müftilik vəzifəsi icra edən sabiq şeyxülislam Paşmaqızadə Seyyid Abdullah Əfəndinin mülazimi[‡] olmuşdur. Onun tam adını Hakan Yılmaz “Kəvakibzadə Vəliyyüddin Əfəndinin oğlu müdərriş Əbdülbaki Əfəndi” kimi qeyd edir və ölüm tarixini İslam Ensiklopediyasındakı “Abdi” məqaləsində göstərilən tarixdən fərqli olaraq h.1150/m.1737-38-ci il olaraq qeyd edir (44, s.247-251).

* “Vəqanüvis” ifadəsi ərəb dilindəki “vaqiə” ilə fars dilindəki “nüvis” (yazan, yazıçı) sözlərinin birləşməsindən ibarətdir. (4, s.1134)

† Hələb mənşəli Kəvakibi Mehmed Əfəndinin nəslindən Vəliyyüddin Əfəndinin oğlu olan Əbdülbaki Əfəndi, müdərrişlik və Selanik qazılığı vəzifələrini icra etdikdən sonra 1150/1737- 38-ci ildə vəfat etmişdir. (44, s.249)

‡ Mülazim: bir yerdə və ya bir şəxsin yanında maaşsız işləyən. (4, s.719)

Əbdülbaki Əfəndinin və ya Abdi Əfəndinin əsəri qısa şəkildə “Abdi tarixi” də adlanır. Bu əsərdə dövrün ən mühüm hadisələrindən biri olan - Patrona Xəlil üsyanından bəhs edilir. Monoqrafiyada müəllifin şəxsi müşahidələrinin verilməsi səbəbilə əsər dövrün qiymətli tarixi mənbələrindən biri sayılır. Qeyd edilən salnamədə h. 1142/m.1729-30-cu illərdə baş verən Səfəvi-Osmanlı müharibələri haqqında məlumatlar yer alır. Bu əsərin iki nüsxəsindən biri Süleymaniyyə Kitabxanası Esad Efendi, №: 2153-də, ikincisi Millət Kitabxanası Ali Emiri, Tarix, №: 409-da saxlanılır. Hakan Yılmaz əlyazmaların qarşılaşdırılması əsasında bu nüsxələrin daha sonrakı dövrlərdə köçürülmüş nüsxələr olduğunu iddia edir (44, s.251). Əsərin Süleymaniyyə Kitabxanasındakı (Esad Efendi, №2153) nüsxəsi 1943-cü ildə Ankarada Faik Reşit Unat tərəfindən nəşr edilmişdir (22, s.73; 39; 43, s.244; 32).

2. *Dəstari Saleh Əfəndi* (doğ. h.1096/m.1685 – öl:?) - “*Vaqeə-i ibrət-nüma*” və ya “*Dəstari Saleh Tarixi*”: Əvvəlcə onu qeyd etməliyik ki, Abdi Əfəndi kimi Dəstari Saleh Əfəndi barəsində də məlumat çox azdır. Hakan Yılmaz öz məqaləsində Dəstari haqqında da Topqarı Saray Muzeyi Arxivində rastladığı bir arzuhal (ərizə) əsasında aşağıdakı məlumatları verir. O, qeyd edir ki, Dəstari Saleh Əfəndi uzun bir müddət Əndər-un-ı Hümayunda xidmət etdikdən sonra sultan III Əhməd və oğlu şahzadə Süleymanın (öl. h.1157/m.1745-ci il) dəstarcısı* olmuş, vəzifələndirilmiş, otuz ildən çox xidmət etdikdən sonra əməyi qarşılığında təqaüdə çıxarılaraq Kütahya çavuşlar kəthüdası (kəndxudası) vəzifəsinə təyin edilmiş, lakin maaşı bir müddət sonra kəsilmiş və sultan taxta çıxdığı zaman isə çox yaşlı və xəstə olmuşdur. Maaşının kəsilməsi səbəbi ilə padşaha arzuhalla müraciət etmişdir. Bu arzuhal sayəsində də məqalənin müəllifi H. Yılmaz Dəstari haqqında maraqlı məlumatlar ortaya çıxarmışdır. O, bildirir ki, salnaməçinin doğum tarixi təxminən hesablamalara görə h.1096/m.1685-ci ildir. Təxminən qırx yaşında dəstarcı vəzifəsinə təyin olunan Saleh Əfəndi sultan III Osmanın ölümü əsnasında demək olar ki, yetmiş yaşını keçmişdi. Sultan III Mustafa zamanında əmrə təqaüdə çıxarıldı Kütahya çavuşlar kəthüdası olaraq təyin edilmişdir (44, s.254).

Dəstari Saleh Əfəndinin tarix kitabı sultan I Mahmud dövründə yaşayan şair və üləma Səlahəddin Salahinin üzünü köçürdüyü sultan III Əhmədin dəstarcısı olan Saleh Əfəndiyə aid qaralama mətnlərinin birləşdirilib genişləndirilməsi ilə yazılan “*Vaqeə-i ibrət-nüma*” adlı müxtəsər əsərdir. Burada bunu da qeyd etmək lazımdır ki, əsəri özünəməxsus dəsti-xətti ilə köçürən Salahi barəsində dəqiq məlumatlar yoxdur. Lakin Yılmaz Hakan bildirir ki, Dəstari Saleh Əfəndi qaralama formasında olan əsərini Salahiyyə üzünü köçürməsi üçün təqdim etmişdir. O, eyni zamanda hər iki yazıcının (mühərririn) əlyazmasının bir-birindən fərqli olduğuna da diqqəti çəkir (44, s.244, s.255).

Bir neçə nüsxəsi olan əsər† Baykal Bəkir Sıtkı tərəfindən 1962-ci ildə Ankarada nəşr edilmişdir (5). Abdi tarixi kimi Dəstarinin əsərində də sultan III Əhməd dövründə baş verən Patrona üsyanlarından bəhs edilir.

3. *Fəraizizadə Mehmed Səid Əfəndi* (doğ: ? - öl: h.1251/m.1835-ci il) - “*Tarix-i Gülşən-i Maarif*”: Bursa şəhərində doğulan Fəraizizadə Mehmed Səid Əfəndi mədrəsə təhsilindən sonra uzun müddət Bursada məhkəmə katibi vəzifəsində işləmişdir. “*Gülşən-i maarif*” adlı əsərini on il ərzində yazmış və h. 1249-cu ilin zilhiccə / m. 1834-cü ilin aprel ayında tamamlamış və II Mahmuda təqdim etmişdir. Nəşri ilə əlaqədar verilən fərman əsasında Sahaflar Şeyxizadə Əsəd Əfəndinin köməyi ilə h. 1252 / m. 1836-cı ildə İstanbulda iki böyük cild halında dərc edilmişdir. Əsər Köprülü Mehmed Paşanın sədrəzəmliyindən - 1656-cı ildən 1774-cü il Kiçik Qaynarca müqaviləsinə qədər keçən hadisələri nisbətən daha geniş şəkildə əks etdirir. Vəqənuvis tarixlərinə bənzədilən “*Tarix-i Gülşən-i Maarif*” əsəri I Əbdülməhid dövrünün əvvəllərinə qədər baş verən hadisələri əhatə edir. Özcan Abdülkadir mənbə ilə əlaqədar qeyd edir ki, daha əvvəl nəşr edilən müxtəlif tarixi əsərlərə əsaslanaraq yazılması səbəbi ilə orijinal sayılmayan Fəraizizadə Mehmed Səid Əfəndinin əsəri tarixi mənbə kimi

* Dəstari və ya dəstarcı: sarıq ustası. (4, s.178)

† Dəstari Səlih Efendi, Vaqə-i İbrət-nümā, Millet Ktp. Ali Emiri, Tarih, nr.: 451, vr. 2a, st. 13-21/vr. 2b, st. 1-7; Süleymaniyyə Ktp. Reşid Efendi, nr.: 621, vr. 1b, st. 9-10/vr. 2a, st. 1-13; İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Ktp., Şevket Rado, nr.: 231, vr. 2a, st. 12-19/vr. 2b, st. 1-7, (44, s.252).

çox istifadə edilməmişdir. Əsərin ən mühüm xüsusiyyəti dövrün ziyalı təbəqəsinin diqqətini cəlb edəcək keyfiyyətdə, publisistik tarixçilik anlayışı ilə və sadə bir dildə yazılmasıdır (23, s.366-367).

4. *İsmayıl Asım Əfəndi Çələbizadə* - (doğ: ? – öl: h.1173/m. 1760-cı il), “*Tarix-i Çələbizadə Əfəndi*”: (Kiçikçələbizadə Tarixi, Tarix-i Raşidin 4-cü cildi) - İstanbulda dünyaya gələn İsmayıl Asım Əfəndi atası rəisülküttab Mehmed Əfəndiyə görə Kiçikçələbizadə ləqəbi ilə məşhur olmuşdur. Doğum tarixi ilə əlaqədar dəqiq məlumat yoxdur. O, 1723-cü ildə Rəşid Mehmed Əfəndinin yerinə Damad İbrahim Paşa tərəfindən vəqanüvis-salnaməçi təyin edilmişdir. 1748-ci ildə İstanbul qazısı olan Asım Əfəndi 1757-ci ildə isə Anadolu qazı-əsgəri olmuşdur. Qısa bir müddət sonra bu vəzifəsindən də azad edilən İsmayıl Asım Əfəndi Rumeli qazı-əsgəri təyin edilmişdir. 1759-cu ildə isə Koca Ragıb Paşanın tövsiyəsi ilə şeyxülislam vəzifəsinə təyin olunmuş və bu vəzifəsini icra etdiyi müddətdə 1760-cı il fevral ayının 16-na keçən gecə vəfat etmişdir (25, s.477)

“Tarix-i Çələbizadə Əfəndi” əsərində 1722-1729-cü illər arasında baş verən hadisələr ilə əlaqədar məlumatlar əks olunmuşdur. Müəllif vakanüvislik vəzifəsini icra edərkən qələmə aldığı bu əsəri ilə məşhur olmuşdur. Əsər İbrahim Mütəfərrika tərəfindən (h.1153) və Mətbəə-i Amirədə “Raşid Tarihi”nin əlavəsi kimi h.1282-ci ildə İstanbulda dərc edilmişdir. Asım Əfəndinin iştirak etdiyi Damad İbrahim Paşanın xüsusi məclisləri, “halva söhbətləri”, Çırağan səfələri, Sadabad əyləncələri və Lalə Dövrü haqqında bəhs etməsi səbəbi ilə ilkin mənbə sayılır. Vəzifə təyinləri, işdən çıxarılmalar, siyasi hadisələr, mərasimlər və İran hadisələrindən bəhs edən əsərdə beş xətt-i hümayun və İran müharibələri ilə əlaqədar dörd fətva surəti ilə yanaşı Qərbi İranın bölünməsinə dair 1724-cü il Osmanlı-Rus müqaviləsinin mətni də yer alır (25, s.478).

5. *Mehmed Raşid* (doğ: ≈ h.1080/m.1670 – öl: h.1148/m.1735) - “*Tarix-i Raşid*”: Atası Bursa qazısı Malatyalı Mustafa Əfəndi olan Mehmed Raşidin mükəmməl mədrəsə təhsili aldığı qeyd olunur. H.1126 / m.1714-cü ilin əvvəlində Sədrəzəm Damad (Kürəkən) Şəhid Əli Paşa tərəfindən vəqanüvis vəzifəsi verilən Rəşid Mehmed Əfəndiyə sultan III Əhmədin taxta çıxmasından sonra hadisələri qeyd etməsi əmri verilir. O, Nevşehirli Damad İbrahim Paşanın (h.1130/m.1718) sədrəzəmliyi dövründə salnaməçi (vakanüvis) olaraq işinə davam etmişdir. Sədrəzəmin əmri ilə salnaməsini Naimanın qaldığı yerdən başlamışdır. Rəşid Əfəndinin salnaməçi olduğu dövrdə (h.1126-1135/m.1714-1723) qələmə aldığı “Vəqayi-namə”si “Naima tarixi”nin davamı mahiyyətindədir və h.1071-1134/m.1660-1722-ci illər arasında baş verən hadisələri əhatə edir. O, əvvəlcə Şəhid Əli Paşanın göstərişi ilə h.1115/m.1703-cü ildə cərəyan edən hadisələri qələmə almış, daha sonra isə Damad İbrahim Paşanın göstərişi ilə h.1071-1115/m.1660-1703-cü il hadisələrini əsərə əlavə etmişdir. Hələb qazısı təyin olunduqdan sonra yeni vəqanüvis təyin edilən Çələbizadə Asım Əfəndi onun qaldığı yerdən davam etmişdir. Təyin edildiyi tarixdən əlli beş il əvvəlki hadisələri də əhatə edən əsərin əsas mənbələri Rəşid Əfəndinin şəxsən görüb eşitdikləri, dövrün rəsmi sənədləri və vəqayi-namələrdir. İstifadə olunan əsərlər arasında Naimanın qaralamaları, Fındıklılı Silahdar Mehmed Ağanın “Zeyli Fəzləkə” və “Nüsrətnamə”, Qara Mehmed Paşanın Vyana (h.1076/m.1665), Çələbi Mehmed Əfəndinin “Paris səyahətnaməsi” (h.1133/m.1721) və Durri Əhməd Əfəndinin “İran səfəratnaməsi” (h.1133/m.1722) qeyd olunur. Türkiyəli tədqiqatçı Günay Fatihə görə “Tarix-i Raşid” adlı vəqayi-namənin h.1082-1115/m.1671-1703-cü illərə aid ilk iki cildində demək olar ki, Dəftərdar Sarı Mehmed Paşanın “Zübdə-yi vəqayiat” əsərindən istifadə edilmişdir. “Tarix-i Rəşid” iki dəfə - h.1153-cü və h.1282-ci ildə nəşr olunmuşdur. İlki üç cild, ikincisi isə beş cildir (7, s.463-465).

6. *Mustafa Nuri Paşa* (doğ: ≈ h.1240/m.1824 – öl: h.1307/m.1890-cı il) - “*Nətayic əl-vüquat*”: İzmirde dünyaya gələn Mustafa Nuri Paşa bu şəhərin baş ayanı[†] olan Mənsurizadə Mehmed Əmin Əfəndinin oğludur. Kiçik bir məmur vəzifəsindən vəzir və nazir vəzifələrinə qədər yüksələn Mustafa Nuri Paşa Osmanlı sultanları II Mahmud, Əbdülməcrid, Əbdüləziz, V Murad və II Əbdülhəmid dövründə xidmət etmişdir. O, 4 iyun 1876-cı ildə Divan-ı Əhkam-ı Ədliyyə nəzdində olan Muhakəmət Şöbəsinin müdiri, 16 oktyabr 1876-cı ildə isə Dəftər-i Hakani (Xaqani) naziri olmuşdur. 30 aprel

* Bayramlarda, qələbə günlərində və sair sevindirici hadisələri qeyd etmək üçün Osmanlı sarayında xüsusi halva söhbətləri təşkil edilirdi.

† Ayan: Senat üzvü. Millət Məclisinin qərarlarını araşdırmaqla məsul olan xüsusi məclis və onun üzvləri (4, s.54).

1882-ci ildə vəzərat (nazir) rütbəsi verilən Mustafa Nuri Paşa 1882-ci il mayın 9-da Maarif Nazirliyinə təyin edilmiş və bu vəzifədə fərqləndiyinə görə orden və medallarla təltif edilmişdir. 25 sentyabr 1885-ci ildə Şərqi Rumeli Bolqarıstan Knyazlığı tərəfindən işğal edildiyi üçün Kiçik Mehmed Səid Paşanın kabineti dağılıqdən sonra o, nazir vəzifəsindən getmiş, Əbdüllətif Sübhi Paşanın 27 yanvar 1886-cı ildə vəfatından sonra isə onun yerinə Evkaf (Vəqflər) naziri olmuşdur (26, s.342).

Mustafa Nuri Paşanın “Nətayic əl-vüquat” əsəri dörd cilddən ibarətdir. Müəllif kitabını səkkiz illik (1873-1881) Dəftər-i Xaqani naziri (vəzir) olduğu müddətdə yazmışdır. Yaradıcılığında Cövdət Paşa və Əhməd Vefik Paşanın təsirlərinin olmasına dair fikirlərə baxmayaraq nümunə götürdüyü şəxsin əslində İbn Haldun olduğu iddia edilir. Belə ki, İbn Haldunun dövlət nəzəriyyəsini mənimsəyən Mustafa Nuri Paşa Osmanlı imperiyasının tarixini altı dövrə ayırmışdır. Məhz bu səbəblə də əsəri altı fəsildən ibarətdir. Birinci hissədə Osmanlı imperiyasının yaranmasından Əmir Teymurun hücumlarına qədər baş vermiş hadisələr yer alır. İkinci hissədə isə Yıldırım Bayəzidin ölümü və Çələbi Mehmedin taxta çıxmasından II Bayəzidin padşahlığı oğlu Səlimə verməsinə qədər baş verən hadisələrdən bəhs edilir. Üçüncü hissə Yavuz Sultan Səlimin taxta çıxmasından III Muradın ölümünə qədərki dövrü, dördüncü fəsil III Mehmeddən II Süleymanın taxta çıxmasına qədər olan dövrü əhatə edir. Beşinci hissə II Süleymanın taxta çıxmasından Qaynarca müqaviləsinə qədər baş verən və altıncı hissədə isə bu tarixdən 1841-ci ilə qədər olan hadisələr əks olunmuşdur. Bölmələrin hər biri dövlətin quruluşu, istila və yüksəliş, tərəddüd və ətalət dövrləri, islahat və yenilik dövrləri kimi qiymətləndirilir. Hər fəsildə əvvəlcə dövrün hadisələri izah edilir və daha sonra “təkmilə” başlığı altında ümumi qiymətləndirmə aparılaraq dövlət qurumları, məmurlar, sultanlıq işləri, torpaq idarəsi, mülki, hərbi, maliyyə, elm, təhsil, sənaye və xarici əlaqələr sahəsindəki dəyişikliklər qeyd olunur; Vilayətlərdəki yeniçəri, cəbəci,* süvari, tərsanə, bostancı,† yerli qulluqçu karxanaları (taşradakı yerli qulu ocaqları)‡ və axıncı§ dəstəsinin sayı, onların nizam-intizamı, qayda və qanunları ilə birlikdə dövrün alim və məmurları haqqında məlumat verilir (26, s.343). “Nətayic əl-vüquat” əsəri Neşet Çağatay tərəfindən sadələşdirilərək “Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi” adı ilə iki cildə hazırlanıb 1979 və 1980-ci illərdə (I-II, 1979; III-IV, 1980) Ankarada nəşr edilmişdir (16). Orhan Şaik Gökyaya görə bu nəşrdə ciddi səhvlərə yol verilmişdir (8, s.433-442).

7. *Mehmed Sübhi Əfəndi* (doğ: ≈ h.1121/m.1710 - öl: h.1182/m.1769-cu il) - “*Tarix-i Sami və Şakir və Sübhi*”: Üç müəllifin əsəri olan “*Tarix-i Sami və Şakir və Sübhi*” əsər I Əbdülhəmid dövründə yenidən fəaliyyətə başlayan mətbəədə çap olunmuş ilk kitablardan biridir. Əslində əsər bir neçə müəllifin qeydlərinin toplanmasından ibarətdir. Belə ki, əsər h.1143-1144/m.1730-1731-ci illərdə cərəyan edən hadisələri yazan Mustafa Sami bəyin, h.1145-1148/m.1732-1735-ci illəri arasında baş verən hadisələrin qeydiyyatını aparan Şakir Hüseyinin, Ramipaşazadə Abdullah Refet bəyin və Hıfzı

* Cəbəci: Osmanlı ordusunda timarlı sipahilərdən fərqli olaraq dövlətdən maaş alan “mərkəz qüvvələrinin” (yəni Qapıqulu ocaqlarının) qoşun növlərindən biri. Cəbəcilər silahların təmin edilməsi, qorunması və səfər zamanında cəbhəyə aparılması vəzifəsini yerinə yetirirdilər. “Cəbəci ocağı” Osmanlı ordusunda 1860-cı ilə qədər mövcud olmuşdur (41, c.II, s.3-31; 12, s.182-183).

† Bostancı: “Bostancı Ocağı”nda fəaliyyət göstərənlər devşirmə oğlanlarının güclü və cüssəli olanlar arasından, xüsusilə Bosniyalı Poturoğullarının uşaqlarından təyin edilirdi. Onların xidmət sahələri Topqapı sarayının xaricində idi. Bostancıların əsas vəzifəsi saraya aid bağlara, bağçalara və padşaha məxsus qayıqlara nəzarət etmək, lazımi xidmətləri göstərmək olsa da onlar saraya aid hər işdə istifadə edilirdilər (20, s.308-309).

‡ Yerli qulu ocaqları: Osmanlı dövlətinin daimi ordusunu meydana gətirən və birbaşa padşaha bağlı olan piyada, atlı və texniki sinifdən ibarət olan əsgər ocaqlarına verilən addır. Onlar şəhərin təhlükəsizliyindən və sərhədlərin müdafiəsindən cavabdeh idilər (21, s.347-349).

§ Axıncı: Osmanlı dövlətində yüngül süvari dəstələrindən biri idi. Axıncılar daimi qoşun dəstələrinə mənsub deyildilər; bunlar Rumelidə sərhəd boylarına yaxın yerlərdə yaşayırdı və ümumiyyətlə yaz aylarında, bəzən düşmən ərazilərinə hücumlar edirdilər. Dövlət axıncılara ərazi ayırmaz, onlara maaş verməzdi, silahla da təmin etməzdi. Axıncılar silahlarını özləri təmin edirdilər, düşməndən əldə etdikləri qənimətlə keçinirdilər. Dövlətə vergi verməkdən azad idilər. Axıncılar güclü gənclər arasından seçilirdi. Hər bir axıncı bir imamı, kənd kətxudasını və ya dürüst birini zəmin göstərmək məcburiyyətində idi. Axıncıların sayı dövlətin gücünə görə azalıb çoxalmışdır. XVII. əsrdən etibarən axıncılar artıq arxa cəbhədə istifadə edilmiş, onların yerini sərhəd qalalarındakı “sərhəd qulları” almışdır. Axıncı adı digər hərbi birliklərlə birlikdə 1826-cı ildə rəsmi şəkildə ləğv edilmişdir (18, s.249-250).

Mehmed Əfəndinin əlavələrinin toplanılması nəticəsində vahid kitab halına gətirilmişdir. Sübhi Mehmed Əfəndiyə qeyd olunan hissələri vəqanüvis təyin edildikdən sonra bir yerə toplamaq və yarımçıq qalan (h.1148-1152/m.1735-1739-cu illər arasında cərəyan edən) hadisələri yazıb başa çatdırmaq vəzifəsi tapşırılmışdı. Sübhi Əfəndi İstanbulda 1710-cu ildə bəylikçi * Xəlil Fehmi Əfəndinin ailəsində dünyaya gəlmişdir. Əsl adı Fehmidir, Sübhi isə ləqəbidir. Atası kimi “qələmiyyə” işində özünü yetişdirən Sübhi Divan-ı Hüməyun katibliyi, vəqanüvis və bəylikçi vəzifələrinə təyin edilmişdir. Hicri 1159-cu ildə bəylikçilik vəzifəsindən ayrılan Sübhi həyatının sonuna qədər Osmanlı bürokratiyasına xidmət etmişdir. Hekimoğlu Əli Paşa ikinci dəfə (1752-ci ilin aprel ayında) sədrəzəm olduqdan sonra I Mahmudun taxta çıxmasından özünün sədarət dövrünə qədər, yəni h. 1143-1155/m.1730-1742 –ci illərdə cərəyan edən hadisələri toplayıb yazmağa başlamışdı. Bundan sonra h. 1155-1156/m.1742-1743-cü illərdə baş verən hadisələr əsərdə əks olunmuşdur. Əsərin ən mühüm hissəsi 1736-1739-cu illərdə baş verən müharibələr, müəllifin şəxsən iştirak etdiyi və ətraflı şərtlər verdiyi sülh danışıqlarıdır. Bundan əlavə o, şəxsən iştirak etdiyi bir neçə elçi qəbulu haqqında da yazmışdır. Əsəri yazarkən vəqanüvis bir sıra sənəddən bəhrələnmiş və sultan əsasnamələrinin (nizamnamələrinin) bir qismini öz tarixində qeyd etmişdir. Əsərdə təyinatlar, işdən çıxarılmalar, sürgünlər və ölümlər haqqında da məlumatlar yer alır. Müəllif əsərini hazırlayarkən həm də Qoca Raqıb Paşanın “Tahkikü-tevfik” və Bosniyalı Qazı Ömər’in “Əhval-ı qazavat der diyar-ı Bosna” əsərlərinə də müraciət etmişdir. Türk nəsrinin mühüm nümunələrindən biri kimi qəbul edilən əsər 1198-ci ildə (1784) İstanbulda “Tarih-i Sami, Şakir və Sübhi” adı ilə nəşr edilmişdir. Kitab daha sonra çap olunmuş nüsxə əsasında, qismən iki çap və üç əlyazma nüsxəsinin müqayisəsi ilə Məsut Aydınər tərəfindən latın əlifbası ilə 2007-ci ildə İstanbulda nəşr edilmişdir (43). Sübhinin əsərindən daha sonrakı vəqənüvislər, xüsusən də Fındıklı Şəmdanizadə Süleyman yararlanmışdır. Sübhi, çox güman ki, Lalə dövründəki tərcümə fəaliyyətləri daxilində Şərəfəddin Fəzlullah əl-Hüseyni əl-Qəzvininin “əl-Mucəm fi asarı Müluk əl-Əcəm” əsərini h.1143/m.1730-cü ildə “Tarix-i şahan-ı İran” adı ilə türk dilinə tərcümə etmişdir (1, s.449-450).

8. *Silahdar Fındıqlılı Mehmed Ağa (doğ: h.1069/m.1658 - öl: h.1139/m.1726-27) - “Zeyl-i Fəzləkə” və “Nüsrətnamə” əsərləri: XVII əsrin sonu - XVIII əsrin əvvəllərində sultan II Mustafanın (1695-1703) hakimiyyəti illərində Osmanlı dövlətində silahdarlıq vəzifəsini icra edən Silahdar Fındıqlılı Mehmed Ağa əsərində özünü “Mehmed Hocazadə əş-şəhir bi-Fındıqlılı” kimi təqdim edir. Onun bir-birinin davamı olan iki əsəri vardır. Birinci əsər “Zeyl-i Fəzləkə”, ikincisi isə “Nüsrətnamə” adlanır. Silahdar Mehmed Ağa uzun müddət icra etdiyi saray xidmətindən daha çox Osmanlı tarixi ilə əlaqədar yazdığı əsərləri ilə məşhur olmuşdur. Əsər Katib Çələbinin “Fəzləkə” əsərinin qaldığı yerdən başlayır və bu səbəblə “Zeyl-i Fəzləkə” (Fəzləkənin əlavəsi – Z.V.) olaraq adlanmışdır. Bu əsər eyni zamanda “Silahdar tarixi” adı ilə şöhrət qazanmışdır. Klassik vəqayinamə üslubunda hadisələrin ilbəlil təsvir edildiyi və hər ilin sonunda həmin ildə vəfat edən ricalın (xadımlərin) tərcümeyihallarının verildiyi əsərin birinci cildi h.1065-1094/m.1654-1683-cü, ikinci cildi isə h.1095-1106/m.1684-1695-cü illərdə baş verən hadisələrini əhatə edir. “Zeyl-i Fəzləkə”nin müəlliflik tarixi h.22 cəmaziyəlxair 1106/m.7 fevral 1695-cü ildir. Osmanlı sultanı III Əhmədə təqdim edilən əsər Əhməd Refik bəyin (Altınay) təqdimat yazısı ilə “Türk Tarih Encümeni Külliyyatı”nda iki cild halında İstanbulda 1928-ci ildə nəşr edilmişdir. Əsərin bəzi hissələri isə Mustafa Nihat Özön tərəfindən “Silahdar Tarihi, Onyedinci Asır Saray Hayatı” adı ilə 1947-ci ildə sadələşdirilərək nəşr edilmişdir. Əsərin Makedoniya ilə əlaqədar hissələri Makedon dilinə Kamal Aruçi tərəfindən tərcümə edilərək nəşr edilmişdir. Fındıklılı h.1087/m.1676-cı ilə qədər baş vermiş hadisələrlə bağlı Naimanın qeydləri ilə birlikdə Hacı Əli Əfəndinin “Fətiħnamə-i Kamaniç” və Əbdürrəhman Abdi Paşanın “Vəqayinamə” əsərlərindən istifadə etmişdir. Daha sonra Əndərunda Xass Oda† məmuru (xidmətçisi) ikən*

* Bəylikçi: Divan-ı hüməyuna gələn əmrləri, fərmanları qeyd etməklə məşğul idi. Bu vəzifə Osmanlı imperiyasının sonuna qədər davam etmişdir (28, s.221).

† Xass (has) oda: “Xanə-yi xan” (xan otağı) kimi də sənədlərdə keçən bu otaq (ev) Fatih Sultan Mehmed tərəfindən ilk kəz qurulmuşdur. O zaman bu odanın/evin xidmətində 32 iç oğlanı xidmət etdiyi Pakalının verdiyi məlumatlar arasında qeyd olunur. Daha sonrakı dövrlərdə burada xidmət edənlərin sayının artdığı da bilinməkdədir (28, c.I, s.755)

sultana yaxınlığı səbəbi ilə müşahidələrinə əsasən şahidi olduğu bir çox hadisəni öz əsərində təsvir etmişdir. “Nüsrətnamə” adlanan ikinci kitabı isə əslində “Zeyl-i Fəzləkə”nin davamıdır. Bu əsər sultan II Mustafanın göstərişi ilə “Nüsrətnamə” adlanmışdır. Əsər məzmun baxımından iki hissəyə ayrılır. Sultan II Mustafa (1695-1703) dövrünə aid olan birinci hissə müəllifin müşahidələrinə əsaslanaraq təfərrüatlı yazılmışdır. Müəllifin iştirak etdiyi II Mustafanın Avstriya səfərləri, Zenta faciəsi, Karlovits müqaviləsi və Ədirnə hadisəsi, donanmanın fəaliyyətləri bu bölümün ən diqqət çəkən hadisələrindəndir. 1704-1721-ci illər arasında baş verən hadisələri əhatə edən ikinci hissə isə saraydan ayrıldıqdan sonra yazıldığı üçün kiçik həcmliyədir. Müəllif bu hissədə daha çox eşitdiklərini mülahizə edib yazmışdır. Baltacı Mehmed Paşanın Rusiya ekspedisiyası, Prut müqaviləsi və Kırmda xanlıq uğrunda aparılan mübarizələr bu hissədə mühüm yer tutur. Nüsrətnamə əsəri İsmet Parmaksızoğlu tərəfindən sadələşdirilərək iki cild halında nəşr edilmişdir (33). Lakin bu nəşrdə bəzi hissələr əskik olmaqla yanaşı səhvlərə yol verilmişdir. Əsər təkrar 2001-ci ildə MÜ Türkiyə İnstitutunun tələbəsi Mehmet Topal tərəfindən doktorluq işi kimi hazırlanmış və 2018-ci ildə Türkiyə Bilimlər Akademiyəsində nəşr edilmişdir (19, s.194-197; 34).

9. *Şəmdanizadə Fındıqlılı Süleyman Əfəndi (doğ: h.1153/m.1740 - öl: h.1193/1779) - “Mür’it-təvarix”*: XVIII əsrdə Osmanlı dövlətində vali və qazi vəzifələrini icra edən Şəmdanizadə öz əsərini Katib Çələbinin “Təkvimü’t-təvarix” əsəri əsasında hazırlamışdır. Belə ki, Şəmdanizadə Süleyman Əfəndi əvvəlcə “Təkvimü’t-təvarix” əsərini genişləndirmiş, sonra h. 1191/m.1777-ci ilin sonuna qədər baş verən hadisələri əlavə etmişdir. Öz ifadəsinə görə, yaradılışdan başlayan “Təkvimü’t-təvarix” əsəri h.1065/m.1655-ci ilə qədər yazılmışdır. Bu əsərə əvvəlcə Əmir Buhari təkkəsinin şeyxi Mehmed Əfəndi h.1145/m.1732-33-cü ilə, Basmacı İbrahim Əfəndi (İbrahim Mütəfərrika) isə h.1146/m.1733-34-cü ilə qədər olan hadisələri yazmışdır. Hicri 1146-cı ildən I Əbdülhəmidin (h.1187 / m.1774-cü il) taxta çıxmasına qədər baş verən hadisələri onlara əlavə olaraq qələmə aldığı Şəmdanizadə öz qeydlərində bildirir. Daha sonra isə I Əbdülhəmid dövründəki hadisələri yazmışdır. Əsəri on üç ilə və 400-dən çox tarix kitabından istifadə edərək yazdığını bildirən Şəmdanizadə “Təkvimü’t-təvarix”dən əlavələrlə hadisələri h. 1145-ci ilə qədər genişləndirmiş və h.1191/m.1777-ci ilə qədər olan əlli altı illik dövrü isə özü əlavə etmişdir. Əslində bu dövrün iyirmi ili iki salnaməçi (vəqanüvis) - Sübhü Mehmed Əfəndi və İzzü Süleyman Əfəndi tərəfindən yazılmışdır. H.1165/m.1752-ci ildən sonrakı hadisələr yazılmadığı üçün son iyirmi altı illik dövrə aid məlumatların onun tərəfindən toplandığı təxmin edilir. “Mür’it-təvarix”in Türkiyədə və Türkiyədən kənarada nüsxələrinin olmasına əsaslanaraq onun çox oxunduğu təxmin edilir. Cövdət Paşa öz əsərinin I və II cildlərində ondan mənbə kimi istifadə etmişdir. Əsərin Qanuni Süleymanın hakimiyyətinə qədər olan hissəsi Əhməd Tevhid bəy tərəfindən İstanbulda h.1338-ci ildə çap edilmişdir. Qanuni Süleymandan 1730-cu ilə qədər olan hissə ilə əlaqədar elmi iş hazırlanmışdır. I Mahmudun (1730-cu il) hakimiyyətindən h. 1191/m.1777-ci ilə qədər olan son hissəni isə Münir Aktepe dörd cild halında nəşr etdirmişdir (37). Şəmdanizadə bu əsərdən başqa “Behcət-i fətəva”nın mündəricatını hazırlamış və bəzi fəsillərində düzəlişlər etmişdir. Ankarada xidmət etdiyi dövrdə yeddi fəsil üzərinə “Qanunnamə” adlı bir əsər yazmışdır (6, s.501-503).

II. XVIII əsrin əvvəllərində Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinə dair Osmanlı səfirlərinin əsərləri

XVIII əsrin başlanğıcından ortalarına qədər İrana bir çox Osmanlı səfiri göndərilmişdir. Bunlardan Osman Ağa 1722-1723-cü illərdə İsfahanda, Ruznaməçi Mustafa Əfəndi 1726-cı ildə Təbrizdə, Raşid Mehmed Əfəndi 1729-cu ildə İsfahanda, Raqıb Paşa 1732-ci ildə, Dəftərdar Mehmed Ağa Nadir şahla Bağdadda, Gəncə valisi Gənç Ali Paşa 1736-cı ildə Gəncədə Nadir şahla, Münif Mustafa Əfəndi 1741-1742-ci ildə Dərbənddə Nadir şahla, Mustafa Nazif Əfəndi və Kesriyəli Hacı Əhməd Paşa 1746-cı ildə 1747-ci illərdə İranda olmuş və öz qeydlərini aparmışlar. Bu səfirlərlə əlaqədar aparılan tədqiqat işlərində onlar və səfərləri haqqında geniş məlumat verilmişdir (11, s.58-74).

Faik Unat “Osmanlı Səfirleri və Səfərtmələri” adlı əsərində XVIII əsrin əvvəllərində yazılan digər Osmanlı səfərtmələri və müəllifləri haqqında da məlumat vermişdir. Bu səfərtmələr İranla yanaşı Fransa, Almaniya, Rusiya və Polşaya göndərilən səfirlərin qeydlərindən ibarət əsərlərdir. Tədqiq olunan dövr və mövzuyla əlaqədar olan səfirlərin qeydləri arasında Rusiya və İran səfərtmələrinin sayı xüsusilə diqqəti çəkir. Belə ki, XVIII əsrin ilk yarısında Rusiya haqqında iki səfirin - 1732-ci ilə aid Nişli Mehmed Ağanın və 1742-ci ilə aid Mehmet Əmin Paşanın qeydləri yer alır. Əsərdə XVII əsrin əvvəllərində İrana səfir olaraq göndərilən Dürri Əfəndidən başqa iki Osmanlı səfirinin də – 1746-cı il Mustafa Nazif Əfəndinin və 1747-ci il Sivas valisi Hacı Əhməd Paşanın qeydləri haqqında da məlumat verilmişdir (40, s.59-61; 38, s.62-91). Məqələmizdə isə XVII əsrin sonu və XVIII əsrin əvvəllərinə aid bir neçə səfirin əsəri təqdim olunmuşdur. Onlar aşağıdakılardır:

1. *Dürri Əfəndi (doğ.:? – öl: h.1135/m.1722) - “Səfərtmə” əsəri: XVIII əsrin əvvəllərində cərəyan edən hadisələrin öyrənilməsi baxımından dövrün Osmanlı mənbələri arasında səfirlərin əsərləri də xüsusi yer tutur. Bu mənada Dürri Əfəndinin İran səfəri ilə bağlı yazdığı “Səfərtmə” əsəri Səfəvi şahı Hüseyinin sarayında baş verən hadisələrin oxuculara çatdırılması baxımından diqqətəlayiqdir. Vanda anadan olan və Vanlı Əbu Bəkr Vehbi Əfəndinin oğlu olan Dürri Əhməd Əfəndi “Yekçəşm”, “Kör” və “Vafi” ləqəbləri ilə tanınırdı. O, eyni zamanda şair idi və şeirlərində “Vafi” və “Dürri” təxəllüsündən istifadə edirdi. Mənbələrdə onun təhsili haqqında məlumat verilməyib. Lakin onun yaxşı mədrəsə təhsili aldığı şeirlərindən və icra etdiyi vəzifələrdən anlaşılır. O, ilk dəfə İstanbulda “Divan qələmi”ndə* divan katibi kimi fəaliyyət göstərmiş və ədəbi qabiliyyəti sayəsində dövrün görkəmli dövlət xadimlərinin rəğbətini qazanaraq xacəganlığın müxtəlif pillələrinə yüksəlmişdir. H.1125/m.1713-cü ildə vəqanüvis əvvəl Naimanın icra etdiyi “Anadolu mühasibliyi”[†] vəzifəsinə, h. 1127/m.1715-ci ildə “sipahi katibliyi”[‡] təyin edilmiş, daha sonra isə “xərac mühasibi” olmuşdur. Sonuncu vəzifəsinə icra etdiyi zaman Avstriya ilə Passarovitz (Pasarofça) müqaviləsinin imzalanması səbəbi ilə iki dövlət arasında ticarət müqaviləsinin 19-cu maddəsinə uyğun olaraq (27 iyul 1718-ci il) “şıqq-ı sani dəftərdarlığı”[§] vəzifəsi ilə “orta elçi”^{**} kimi İrana göndərilmişdir. Göndərilməsinin məqsədi müqavilə əsasında Osmanlı torpaqlarından keçməsi planlanan Avstriya-İran ticarət yoluna dair məsələlərin müzakirə və həll edilməsi idi. Bu səfəri əsnasında sədrəzəm Nevşəhirlili Damad İbrahim Paşa tərəfindən ona bəzi gizli göstərişlər də verilmişdi. Belə ki, İranda baş verən siyasi hadisələri yaxından izləməsi və İran adət-ənənələrinin öyrənilməsi də ona tapşırılmışdı.*

* Qələm: Dövlətin rəsmi idarələrinə “qələm”, dövlət məmurlarına da “qələm əfəndisi” deyilirdi. Osmanlılarda qələm - yalnız dövlət işlərinin aparıldığı bürolar deyildi. Eyni zamanda bu qələmlər uşaq yaşda alınan gənclərin, təhsil və tərbiyə aldıkları elm və irfan yeri, bir növ məktəb mahiyyətində idi. Osmanlının bir çox elm və sənət adamları qələmlərdən çıxmışdır. Qələmə qəbul edilən uşaqlar “qələm amiri” tərəfindən ədəbi, tərbiyəsi, gözəl əxlaqı, elmi və irfanı ilə tanınan yaşlı və təcrübəli bir Osmanlı əfəndisinin yanına verilir. Bu mürəbbiyə-katib, özünü mənəvi bir ata kimi görür və uşağın yetişməsinə bir vəzifə, məsuliyyət, şərəf və heysiyyət məsələsi kimi qəbul edirdi. Ona şəfqət və mərhəmətlə hər cür məsləklə əlaqəli məlumatı, gözəl yazı yazmağı öyrədib, qələmdə sənədlərin necə tutulduğunu başa salırdı. Bir yandan da uşağın hər cür qabiliyyətini öyrənir, ona ərəb, fars və qərb dillərindən birini öyrədir, biliyini və bacarığını artırmağa çalışırdı (9, s.248-249). Divan qələmi: Şəriət işləri xaricindəki digər divan işlərinin nizamlanması, yüksək vəzifəli şəxslərə təqdim edilməsi, divan dəftərlərinin tutulması, əhdnamə, fərman, xətt-i hümayun, namə-i hümayunların hazırlanması və kontrol edilməsi məsələlərinə baxırdı. Hərbi və mülki nizamnamə və qanunların hazırlanması, xarici dövlətlərlə bağlanan müqavilələrin mühafizəsi, maliyyə xaricindəki bütün əmr və fərmanların çıxarılmasının da Divan qələminə (Böylükçi qələminə) aid olduğu qeyd olunur (10, s.78-79).

† Mühasib: Mühasibə işlərinə baxan şəxs (4, s. 669). “Anadolu mühasibi” və “xərac mühasibi” kimi vəzifə adları haqqında hər hansı dəqiq bir məlumata rast gəlinməmişdir. Lakin “Fatehin Təşkilat Qanunnaməsi”ndə xəzinə katibi “mukataaci” və “mühasib” kimi verilir. (24, s.34-36)

‡ Sipahi: Timar sahibi süvari əsgər (4, s.955). Sipahi katibi: Qeyd olunan vəzifə haqqında Osmanlı təşkilat tarixi ilə əlaqədar tədqiqatlarda hər hansı məlumat yoxdur. Lakin bənzər vəzifəni icra edən “sipahi mukabelecisi (müqabiləçisi)” adlı bir məmurun sipahi qeydləri ilə məşğul olduğunu İ.H.Uzunçarşılı öz əsərində bildirir. O, qeyd edir ki, Sipahi müqabiləçisi sipahi ocağına girənlərin adlarını, ulufələrini (maaşlarını) dəftərə qeyd etməklə məşğul idi (41, c.II, s. 145, s.169).

§ Şıqqı sani dəftərdarlığı (Şıkk-ı sani dəftərdarlığı): Osmanlı imperiyası zamanında maliyyə təşkilatı üç regiona ayrılırdı: 1- “şıkk-ı əvvəl”, 2- “şıkk-ı sani”, 3- “şıkkı salis” adlanırdı (4, s.996).

** Orta elçi: Səfirdən sonrakı ikinci şəxsi ifadədir.

Dürri Əhməd Əfəndi 1720-ci ilin avqust ayında İstanbuldan çıxıb Bağdada getmiş və osmanlıların Bağdad valisi Eyüplü Həsən Paşa ilə görüşdükdən sonra Dərgəzin, Həmədan və Qəzvin yolu ilə Şah Hüseyinin sarayının yerləşdiyi Tehrana çatmışdır (2, s.56). Danışıqlar nəticəsində ticarətlə əlaqədar məsələlər həll edilmişdir. Burada bir müddət yaşadıqdan sonra geri dönməyə qərar vermiş, geri dönərkən Vanda əcdadlarının bəzi xeyriyyə əsərlərini təmir etdirmək üçün qalmışdır. Buradakı işlərini tamamladıqdan sonra isə h.1134/m.1721-ci ildə İstanbula geri dönmüşdür. Səfirliyi haqqında hazırladığı hesabatı sultan III Əhməd və sədrəzəm İbrahim Paşaya təqdim etmişdir. Bu xidməti müqabilində baş mühasib təyin olunan Dürri Əfəndi bir il sonra h. 1135/m.1722-ci ildə vəfat etmiş və Vəfadakı Şeyh Vəfa məscidi qəbristanlığında dəfn edilmişdir (40, s.59-61; 38, s.34-35).

Dürri Əhməd Əfəndinin XVIII əsrin əvvəlləri ilə əlaqədar olan “Səfərətnamə” əsərinin ən yaxşı nüsxələrindən biri İstanbul Universiteti Kitabxanasında (TY, nr.3228) saxlanılır. Dürri Əfəndinin əsəri ilk İran səfərətnaməsidir. Hesabat (məruzə) xarakteri daşıyan əsərdə müəllif öz səyahəti, qurduğu əlaqələr və missiyası ilə yanaşı İranın daxili siyasi vəziyyəti, əhalisi, şəhər və qəsəbələri, hərbi qüdrəti, inzibati quruluşu, camaatları, şah sarayı haqqında ətraflı məlumat verir. Avropanın bir çox kitabxanasında əsərin yeddi nüsxəsinin olması onun öz dövründə böyük marağa səbəb olduğunu göstərir. Səyahət namə ilk dəfə “Rəşid Tarixi”ndə (V, 372-398) nəşr edilmiş və daha sonra polşalı İesu Krusinski tərəfindən 1733-cü ildə latın dilinə tərcümə edilmişdir (40, s.61; 11, s.58-59). Bir müddət sonra isə fransız dilinə də tərcümə edilərək Parisdə 1810-cu və 1820-ci illərdə nəşr edilmişdir (30; 31).

Dürri Əfəndinin əsəri haqqında Türkiyənin Aydın şəhərindəki Kocatəpə Universitetində Ayhan Ürkündağ (42) və İstanbul Universitetində Adilə Karakaya (11) tərəfindən iki elmi iş hazırlanmışdır.

2. *Kiçik Arutin Tamburi* (öl.?-doğ.?) - “*Təvarix-i Təhmas Qulu*”: Erməni mənşəli olan Tamburi Əfəndi Sultan I Mahmud (1730-1754) zamanında saray musiqiçisi kimi təyin edilmişdir. Onun “Kiçik” ləqəbi daşmasının səbəbləri arasında isə həm babası ilə eyni ada sahib olması, həm də öz ixtisasında digər Arutin adlı şəxslərlə qarışdırılmaması qeyd olunur. Tamburinin həyatı haqqında məlumat səyahət naməsində qeyd edilənlərdən ibarətdir və ümumiyyətlə onun haqqında geniş məlumat yoxdur. Musiqişünas olan Arutin Əfəndinin əsərləri əsasən öz peşəsi ilə əlaqədardır. Onun erməni hərfləri ilə türk dilində yazdığı “*Təvarix-i Təhmas Qulu*” əsəri tariximiz üçün maraq kəsb edir. Belə ki, burada o, özünün Osmanlı səfirlik heyəti ilə İrana səfəri haqqında, Nadir şahın həyat və fəaliyyəti, Hindistana səfəri və Cəfəri məzhəbinin rəsmi məzhəb olaraq qəbul edilməsi haqqındakı üləmanın nəzəriyyələri barəsində də məlumat verir (3, s.132). Türkiyəli tədqiqatçı Hilal Çiftçi əsərin dili ilə bağlı qeydlərində bildirir ki, ümumilikdə erməni hərfləri ilə türk dilində əsər yazmaq XII əsrdən sonra Osmanlı erməniləri arasında geniş yayılmışdı. Belə ki, uzun müddətdən bəri türklərlə birlikdə yaşayan ermənilər artıq türk dilini ikinci ana dili kimi qəbul etmişdilər. Onların əksəriyyəti türk dilində danışa bildiyi halda osmanlı yazısını oxuya bilmirdi. Hətta 1679-cu ildə İstanbulda erməni mətbəəsi də fəaliyyət göstərməyə başlamış, çox sayda ədəbi əsər, gündəlik, dövrü nəşr və qəzetlər erməni hərfləri ilə çap edilmişdir. Məhz bu səbəblə də Arutin Əfəndinin öz əsərini erməni hərfləri ilə türk dilində yazması təbii idi. Lakin əsərlə əlaqədar təəccüb doğuran əsas məsələ budur ki, İstanbulda erməni mətbəəsi olmasına baxmayaraq, kitab Venesiyada çap olunmuşdur. Digər müəmmalı məsələ isə müəllifin İstanbula qayıtdıqdan sonra əsərini hökmdara təqdim etməməsidir. 1800-cü ildə orijinal əlifba və dildə Venesiyada nəşr edilən “Arutin Əfəndinin Səyahət namə”si, daha sonra 1914-cü ildə Y. Artin tərəfindən fransız dilinə tərcümə edilərək “l’Institut Egyptien”də “Bulletin”də dərc edilmişdir. Daha sonra M. Hophoruni tərəfindən erməni dilinə tərcümə edilərək 1941-ci ildə “Matenadaran Elmi Materiallar Kolleksiya”da nəşr edilmişdir. Səyahət namə bir müddət sonra isə türk tarixçilərinin diqqətini cəlb etmiş, Esat Uras tərəfindən türk dilinə tərcümə edilmişdir. Bu əsər 1942-ci ildə İ.H.Uzunçarşılının giriş sözü ilə Türk Tarix Qurumu tərəfindən nəşr edilmişdir (3, s.130-141).

3. *Krımli Mustafa Rahmi Əfəndi* - (d. ?? - ö. 27 Ramazan 1165/8 Avqust 1752) “*Səfərət namə-yi İran*”: Krımın Baxçasaray şəhərindən olan Rahmi Əfəndi şair və vəqanüvis olmuşdur. “Ramiz Təz-kirəsi”ndə onun Ağkermanlı (Akkirman) olduğu da qeyd olunur. Ammi Hüseyin Əfəndidən təhsil

aldıqdan sonra İstanbula gedən Rahmi Əfəndi vəzir İbrahim Paşanın idarəsində işləmiş və oğlu Mehmed Paşanın möhürdarlıq xidmətinə təyin edildikdən bir müddət sonra tərsanə katibi vəzifəsini icra etmişdir. 1160/1747-48-ci ildə İran səfiri təyin edilən Kəsriyəli Hacı Əhməd Paşa tabeliyində onun məktubcusu kimi İrana gedən Ranmi Əfəndi Üsküdüardan Həmədana qədər olan şəhərləri, qəsəbələri, onlar arasındakı məsafə və müddətləri, qarşılaşdığı bir sıra hadisələri “Səfəratnamə-yi İran” adlı əsərində qələmə almışdır. İstanbula qayıtdıqdan sonra isə yenə tərsanədə “Kurşunlu Mahzəndə”^{*} katib olmuşdur. O, hicri tarixi ilə 27 Ramazan 1165 (m. 8 Avqust 1752) - ci ildə vəfat etmişdir. Onun yazdığı “Səfəratnamə” əsəri İstanbul Millət Kitabxanası Ali Emiri (Əli Əmiri) koleksiyasında 34 Ae tarix 819 və Süleymaniyyə Kitabxanası Esad Efəndi 2091 nömrəsi ilə qorunub saxlanılır (29). Bu əsərdən başqa Kəsriyəli Hacı Əhməd Paşanın elçilik heyətində olan ordu qazısı Əbu Sehl Numan Əfəndi də eyni səfər haqqında “Tədbirat-ı Pəsəndidə” adlı bir risalə yazmışdır. Bu risalə A.İ.Savaşın redaktəsi ilə Ankarada yerləşən Türk Tarix Qurumu tərəfindən 1999-cu ildə nəşr olunmuşdur (3, s.131).

Nəticə

Osmanlı və Səfəvi dövlətlərinin XVII əsrin sonu–XVIII əsrin əvvəllərindəki daxili və xarici münasibətləri haqqında osmanlı vəqanüvis və səfirləri tərəfindən bir çox əsər qələmə alınmışdır. Azərbaycan tarixinin müvafiq dövrünü əhatə edən bu mənbələrin bir hissəsi məqalədə iki hissədə toplanmış və elmi ictimaiyyətə təqdim olunmuşdur.

I) *XVII əsrin sonu - XVIII əsrin əvvəllərində Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinə dair Osmanlı vəqanüvislərinin əsərləri:*

1. Abdi Əfəndinin “Târix-i sultan Mahmud xan ibn sultan Mustafa xan” və ya “Abdi tarixi”;
2. Dəstari Saleh Əfəndinin “Vaqəə-i ibrət-nüma” və ya “Dəstari Saleh Tarixi”;
3. Fəraizizadə Mehmed Səid Əfəndinin “Tarix-i Gülşəni-Maarif”;
4. İsmayıl Asım Əfəndinin “Tarix-i Çələbizadə Əfəndi” (Kiçikçələbizadə Tarixi, Tarix-i Raşidin 4-cü cildi);
5. Mehmed Raşidin “Tarix-i Raşid”;
6. Mustafa Nuri Paşanın “Nətayic əl-vüquat”;
7. Mehmed Sübhü Əfəndi ilə Sami və Şakirin “Tarix-i Sami və Şakir və Sübhü”;
8. Silahdar Fındıqlılı Mehmed Ağanın “Zeyl-i Fəzləkə” və “Nüsrətnamə”;
9. Şəmdanizadə Fındıqlılı Süleyman Əfəndinin “Mür’it-təvarix”.

II) *XVIII əsrin əvvəllərində Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinə dair Osmanlı səfirlərinin əsərləri:*

1. Dürri Əfəndinin “Səfəratnamə”si;
2. Kiçik Arutin Tamburinin “Təvarix-i Təhmas Qulu”;
3. Kırımlı Mustafa Rahmi Əfəndi “Səfəratnamə-yi İran”.

Osmanlı narrativ mənbələri arasında bir neçə əsər özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, Osmanlı musiqişünası Arutin Tamburi Əfəndi öz əsərini erməni əlifbası ilə türk dilində (Osmanlı türkcəsində) yazmış, bəzi müəlliflər isə vəqanüvis və ya elçi vəzifəsi daşmadığı halda öz qeydlərini toplayıb qələmə almışlar. Səfir və vəqanüvislərə məxsus əsərlərin bir çoxu yazıldığı dövrdə sultanın icazəsi ilə İstanbulda nəşr edilmişdir. Bu durum Osmanlı sultanlarının onlara verdiyi önəmi göstərməsi baxımından diqqətəlayiqdir. Osmanlı narrativ mənbələrinin, eləcə də Şərq haqqında qələmə alınan bir sıra əsərin yazıldığı dövrdə həm də xaricdə, xüsusən də Fransada nəşr edilməsi isə Şərq ölkələrində baş verən siyasi hadisələrə Qərb ziyalılarının marağını əks etdirməsi baxımından mühim faktır.

Bunu da qeyd etməliyik ki, Osmanlı mənbələrinin əksəriyyəti Türkiyə tədqiqatçıları tərəfindən müasir türk dilinə sadələşdirilərək bir neçə dəfə nəşr edilmişdir.

^{*} Kurşunlu Mahzen: İstanbulda Beyoğlu ilçəsində (rayonunda) yerləşən caminin adıdır. Digər adı da “Yeraltı Cami”dir.

Son olaraq bunu da qeyd etməliyik ki, XVII-XVIII əsrlərdə Osmanlı sarayında yazılan mənbələr və həmin dövrlərə aid arxiv materialları son illərdə Azərbaycan tarixşünaslığının, şərqşünaslığının nəzər-diqqətində də olmuşdur. Bu istiqamətdə hazırlanan tədqiqat işləri isə gələcək məqalələrimizdə öz əksini tapacaqdır. Gələcək məqalələrimizdə eyni zamanda XVII-XVIII əsr Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinə dair Qərb və Şərq mənbələrinin, tədqiqat işlərinin toplanması fəaliyyəti davam etdiriləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Afyoncu E. (2009). Subhi Mehmet Efendi // İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi. c.37, s.449-450.
2. Aktepe M.M. (1967). Dürrî Ahmed Efendi'nin İran Səfəreti // İstanbul: Belgelerle Türk Tarihi Dergisi. № 1, s.64-66.
3. Çiftçi H. (2021). Osmanlı Səfəret Heyətində Bir Ermeni: Arutin Efendi və Ermeni Harflərlə Türkçə Yazdığı Seyahatnəməsi // Konya: Selçuk Ünv. Sos. Bil. Ens. Dergisi. № 46, s.130-141.
4. Develioğlu F. (1993). Osmanlıca-Türkçə Ansiklopedik Luğat. 11-ci nəşr. Ankara: Aydın Kitapevi Yayınları, 1195 s.
5. Destari Salih Efendi. (1962). Destari Salih Tarihi: Patrona Halil Ayaklanması Hakkında Bir Kaynak. haz: B.S. Baykal. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 122 s.
6. DİA (2010). Şemdanizade Süleyman Efendi // İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, c.38, s.501-503.
7. Günay F. (2007). Raşid Mehmet Efendi // İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi. c.34, s. 463-465.
8. Gökyay O.Ş. (1980). Nətəyicü'l-vukuat. Mustafa Nuri Paşa // İstanbul: Tarih Enstitüsü Dergisi. № 10-11, s.433-442.
9. İpşirli M. (2001). Kalemiiyyə // İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi. c.24, s.248-249.
10. İpşirli M. (1992). Beylikçi // İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi. c.6, s.78-79.
11. Karakaya A. (2019). Osmanlı Devleti ilə İran Arasındakı Diplomatik İlişkilərdə Görev Alan Alim və Diplomatlar. İstanbul Üni., SBE, İslam Tarihi və Sanatları Anabilim Dalı. 111 s. //nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/ET000936.pdf
12. Kılıçarsalan Y. (1993) Cebeci // İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi. c.7, s.182-183.
13. Kunt M. (1988). Osmanlı Devleti 1300-1600, Türkiyə Tarihi. red. Sina Akşin, İstanbul: Cem Yayınları, c.2, 356 s.
14. Kütükoğlu B. (2012). Vak'anüvis // İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi. c.42, s.457-461.
15. Lokkart L. (2013). Nadir Şah, ilkin mənbələr əsasında tənqidi tədqiqat. Bakı: Qanun. 552 s.
16. Mustafa Nuri Paşa. (1979 – I, 1980 -II). Nətəyic əl-vüquat / Kurumları və Örgütleriyle Osmanlı Tarihi. sadələşdirən Neşet Çağatay. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
17. Osmanlı Belgələrində Karabağ. (2009). İstanbul: BA, Bakanlık Osmanlı Arşivi. 682 s.
18. Özcan A. (1989). Akıncı // İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi. c.2, s.249-250.
19. Özcan A. (2009). Silahdar Mehmed Ağa // İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi. c.37, s.194-197.
20. Özcan A. (2009). Bostancı // İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi. c.6, s.308-309.
21. Özcan A. (2001). Kapıkulu // İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi. c.24, s.347-349.
22. Özcan A. (1991). Asım Efendi Çelebizade // İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi. c.12, s.477-478.
23. Özcan A. (1988). Abdi // İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi. c.1, s.73.

24. Özcan A. (1982). Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi // İstanbul: Tarih Dergisi, sa. 33, s.30-48.
25. Özcan A. (1995). Ferâizîzade Mehmed Said // İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi. c.12, s.366-367.
26. Özcan T. (2020). Mustafa Nuri Paşa // Ankara: TDV İslam Ansiklopedisi. c.31, s.342-343.
27. Özkan S.H. (2007). XVII. Yüzyılın Sonları ile XVIII. Yüzyılın başlarında Osmanlı-Rus İlişkileri ve Karadeniz Güvenliği Meselesi // Karadeniz Araştırmaları, №14, s.47-62.
28. Pakalın M.Z. (1993). Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. İstanbul: 1993.
29. Rahmi Efendi. <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/rahmi-mustafa-rahmi-efendi> 10.07.2022
30. Relation de Dourry Effendy. (1810). Ambassadeur de la porte Ottomane auprès du roi de Perse, Traduite du turk, et suivie de l'extrait des voyages de Pétis de la Croix, Rédigé par lui-même. Paris: Chez Ferra, Libraire, rue des Grands-Augustins, Imprimerie de J.B.Sajou, rue de la Harpe, № II, 188 s.
31. Relation de Dourry Effendy. (1820), Ambassadeur de la porte Ottomane auprès du roi de Perse (haz: L. Langlès), Paris: Imprimerie litho. de C. Motte. s.32.
32. Sakaoğlu N. (2015). Bu Mülkün Sultanları. İstanbul: Alfa. s.511.
33. Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa. (1962-1963). Nusretname. Sadələşdirib hazırlayan: Parmaksızoğlu İ., İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı. c.1, 383 s., c.2, 421 s.
34. Silahdar Fındıklı Mehmet Ağa. (2018). Nusretname: İnceleme Metin (1106-1133 / 1695-1721). Hazırlayan: Topal M., Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi. 1264 s.
35. Soysal İ. (1996). Türk-Fransız İlişkileri // İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi. c.13, s.181-184.
36. Şahin H. (2009). Doğu Sorunu Çerçevesinde Osmanlı-Fransız ilişkileri (Başlangıçtan Paris Barışına) // Erzurum: A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sa.40, s.277-315.
37. Şemdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi Müri't-tevarih I-III. (1976, 1978, 1980, 1981). Haz: M.Münir Aktepe. İstanbul: İstanbul Üni. Edebiyat Fakültesi.
38. Talay A. (1994). Dürri Ahmed Efendi // İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi. c.10, s.34-35.
39. Unat F.R. (1943). 1730 Patrona İhtilâli Hakkında Bir Eser: Abdi Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 90 s.
40. Unat F.R. (1968). Osmanlı Sefirleri ve Sefâretnâmeleri. haz: Bekir Sıtkı Baykal), Ankara: Türk Tarih Kurumu. 261 s.
41. Uzunçarşılı İ.H. (1988). Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları. Ankara: Türk Tarih Kurumu. c.2, 352 s.
42. Ürkündağ A. (2006). Ahmed Dürri Efendinin İran Sefaretnamesi. Afyon: Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 140 s.
43. Yılmaz H. (2019). Patrona İsyâni Kronik Yazarlarından 'Abdî ve Destârî Sâlih'in Kimliklerine Işık Tutan İki Önemli Belge. TAD, c.38, sa. 66, s.243-263.
44. Vakanüvis Subhi Mehmed Efendi. (2007). Subhi Tarihi, Şami ve Şakir Tarihleri ile Birlikte 1730-1744 İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin. haz: A.Mesut, İstanbul: Kitapevi. 925 s.
45. Дудин А.А. (2017). Молодинская битва, (elektron kitab) [//litportal.ru/avtory/aleksandr-dudin/kniga-molodinskaya-bitva-642214.html](http://litportal.ru/avtory/aleksandr-dudin/kniga-molodinskaya-bitva-642214.html)

РЕЗЮМЕ

Зульфия ВАЛИЕВА ОНЛЕН

Османские нарративные источники об истории Сефевидов XVII-XVIII вв.

Ключевые слова: Османская империя, государство Сефевидов, нарративные источники, османские летописцы, османские послы

В конце XVII - начале XVIII века в ряде Западных и Восточных стран было написано большое количество работ о политической и экономической борьбе между османско-сефевидско-русскими государствами за территории Северного Кавказа и Азербайджана, которые были опубликованы как во время, когда происходили события, так и в более поздние века. Среди исторических источников этого периода важное место занимают труды летописцев и посланников Османского государства, одной из мусульманско-восточных стран. К сожалению, османские исторические источники, широко изучаемые турецкими историками, мало изучены азербайджанскими исследователями по причине давления коммунистического политического режима, существовавшего в нашей стране в прошлом веке. Именно поэтому в статье собраны и представлены вниманию отечественных исследователей османские нарративные источники последней четверти XVII века и начала XVIII века. В статье представлена обширная информация о девяти османских летописцах, трех османских послах и их произведениях. Летописцами, труды которых представлены в статье, являются Абди Эфенди, Дастари Салех Эфенди, Фараиззаде Мехмед Саид Эфенди, Исмаил Асим Эфенди, Мехмед Рашид, Мустафа Нури Паша, Мехмед Субхи Эфенди, Силахдар Фындиглили Мехмед Ага, Шамданизаде Фындиглили Сулейман Эфенди, а послы - Дюрри Эфенди, Арутин Тамбури Эфенди, Мустафа Рахми Эфенди из Крыма. Многие произведения послов и летописцев были опубликованы с разрешения султана в то время, когда они были написаны. Эта ситуация заслуживает внимания с точки зрения значения, придаваемого им османскими султанами. Тот факт, что произведения таких авторов, как Дурри и Арутин Эфенди, были опубликованы за границей, особенно во Франции, является одним из важных фактов с точки зрения отражения интереса западных интеллектуалов к политическим событиям, происходящим в странах Востока.

SUMMARY

Zulfiyya VALIYEVA ONLEN

The Ottoman Narrative Sources Related to the 17th-18th Century Safavid History

Keywords: The Ottoman Empire, the Safavid State, narrative sources, Ottoman chroniclers, Ottoman ambassadors

At the end of the 17th and the beginning of the 18th century, a large number of works were written in the Western and Eastern countries on the political and economic fight between the Ottoman-Safavid-Russian states for the territories of the North Caucasus and Azerbaijan, both at the time when the events took place, and in later century. Among the historical sources of the period, the works by chroniclers and envoys of the Ottoman state, one of the Muslim-eastern countries, also occupy an important place. Unfortunately, the Ottoman historical sources, widely studied by Turkish historians, have been little studied by Azerbaijani researchers as a result of the pressure of the communist political regime that existed in our country in the last century. That is why the article contains Ottoman narrative sources of the last quarter of the 17th century and the beginning of the

18th century and they are presented to the attention of domestic researchers. The article provides extensive information about nine Ottoman chroniclers, three Ottoman ambassadors and their works. The chroniclers whose works are presented in the article are Abdi Efendy, Dastari Saleh Efendy, Faraizzade Mehmed Said Efendy, Ismail Asim Efendy, Mehmed Rashid, Mustafa Nuri Pasha, Mehmed Subhi Efendy, Silahdar Fyndigili Mehmed Aga, Shamdanizade Fyndigili Suleiman Efendy, and ambassadors Durry Efendy, Arutin Tamburi Efendy, Mustafa Rahmi Efendy from the Crimea. Many works of ambassadors and chroniclers were published with the permission of the Sultan at the time they were written. This situation deserves attention in terms of the importance given to them by the Ottoman sultans. The fact that the works of authors such as Durry and Arutin Efendy were published abroad, especially in France, is one of the important facts in terms of reflecting the interest of Western intellectuals in political events taking place in the countries of the East.